

MARTIN ŠRAJER / 16. 3. 2023

Transport z ráje

„Terezínské ghetto se podobalo zaoceánské lodi pro tři tisíce lidí, ale vypravené na hluboké moře s dvacetinásobkem cestujících. Byla to čekárna na smrt. Denně umíralo až tři sta lidí přirozenou cestou, asi sto čtyřicet tisíc jich prošlo tímto městem.“^[1]

V roce 1959 se v Banské Bystrici konal I. festival československého filmu. Jako vzor tehdejší kinematografie byly vyzdvihnuty budovatelské agitky. Společensko-kritické filmy jako *Škola otců* (1957), *Tři přání* (1958) nebo *Zde jsou lvi* (1958) se naopak setkaly s výhradami, že zkreslují skutečnost, a byly staženy z distribuce. V následujících letech došlo k opětovnému posílení důrazu na socialistický schematismus a ideovou „správnost“ v umělecké tvorbě.

Přesto mezi Banskou Bystricou a nástupem nové autorské generace, potažmo československé nové vlny, vzniklo několik nadčasových snímků, z nichž vícero nabízelo polemický, víc psychologický než politický pohled na válku a protektorát. Často na podkladu literární předlohy a s větším akcentem na osud židovského obyvatelstva.

Sovětský režisér Stanislav Rostockij natočil podle povídek Ludvíka Aškenazyho *Májové hvězdy* (1959) s Janou Brejchovou. Jiří Weiss uspěl s adaptací novely Jan Otčenáška *Romeo, Julie a tma* (1959). Podle povídky Jana Drdy realizoval Jiří Krejčík *Vyšší princip* (1960). V koncentračním táboře se snaží přežít boxer Tonda Majer, protagonista dramatu *Přežil jsem svou smrt* (1960) od Vojtěcha Jasného. Zbyněk Brynych pak v *Transportu z ráje* (1962) podal naturalistický obraz každodennosti terezínského ghetta, jak o něm ve sbírce kratších próz *Noc a naděje* o čtyři roky dříve napsal Arnošt Lustig.

Čtrnáct let po *Daleké cestě* (1948) se jednalo teprve o druhý český snímek přímo tematizující holocaust. Brynych se Radokovou prezentací terezínského ghetta inspiroval, ale zároveň se vymezil vůči jeho expresionismu a divadelnosti. V zahraničí mezitím vznikla *Osvětím* (1948), *Osud člověka* (1959) nebo *Ohrada* (1961). Všechny

filmy byly uvedeny také v českých kinech a odvolávají se k nim dobové recenze *Transportu z ráje*. Ten v očích tuzemských kritiků v mezinárodní konkurenci obstál.

Brynych podle nich příběh koncipoval neotřele a všímal si do té doby přehlížených osudů a detailů. Kvality snímku stvrdilo rovněž jeho uvedení a ocenění na mnoha zahraničních přehlídkách. Obdržel například Zlatou plachtu a diplom na XVI.

Mezinárodního filmového festivalu v Locarnu nebo vítěznou plaketu z festivalu odbojových filmů v italském Cuneu.

Film se odehrává na podzim 1944, krátce předtím, než byl z Terezína vypraven transport do vyhlazovacího tábora v Birkenau. Kvůli návštěvě delegace Mezinárodního červeného kříže a propagandistickému filmu *Vůdce daroval město Židům* (Der Führer schenkt den Juden eine Stadt, 1944), který u té příležitosti měl vzniknout, se terezínské ghetto nakrátko proměňuje v lázeňské město pro Židy. Toto tragikomické „alibi ghetto“ mělo být prezentováno celému světu jako doklad toho, jak vzorně se nacisté o internované osoby starají.

Transport z ráje začíná příjezdem generála SS,^[2] kdy zároveň přijíždí vlak s novými vězni. Snímek kontrastně končí odjezdem spokojeného generála i vagonů plných Židů, které ovšem míří opačným směrem. Život Terezína je prezentován během jednoho dne, který však zachycuje všechny důležité roviny chodu ghetta. Od příchodu Židů přes fungování Rady starších a nelegální činnost odboje až po přípravu transportu na východ.

Psaní a přepisování scénáře k *Transportu z ráje* trvalo s přestávkami skoro tři roky. Lustig sice poměrně brzy sepsal filmovou povídku, vystavěnou na několika příbězích z *Noci a naděje* (základem byla povídka *Modravé plameny*), ale pak spolu s Brynychem dlouze hledali způsob, jak ji převést na filmový pás. Inspirací jim krom Lustigových osobních vzpomínek byly též písemné dokumenty a autentické dopisy detailně popisující chod ghetta během druhé světové války nebo fotografie z jiných evropských ghett.

„Napsal nám zemědělec korespondenční lístek, ve kterém nám přál hodně úspěchů při natáčení, terezínský kuchař nám poslal jídelní lístek, podle kterého byl vařen oběd pro Adolfa Eichmanna při jeho inspekční návštěvě v tomto městě. Bývalý velitel hasičů pomáhal přesnými detaily k věrohodnosti. Topič v bývalém krematoriu s námi natáčel

několik dní“, přiblížil sběr podkladů Brynych.[3]

Literární scénář s pracovním názvem *Transport* byl nakonec po několika úpravách podle pokynů Ideově-umělecké rady schválen do výroby. V listopadu 1961 došlo k zahájení průzkumu lokací. Souběžně dál probíhalo studium historických materiálů. V únoru následujícího roku proběhly herecké zkoušky. Kromě známých herců obsadil Brynych do epizodních rolí také neherce, z nichž někteří byli v ghettu za války sami internováni.

Natáčení přímo v Terezíně bylo zahájeno na jaře 1962. Tamější ulice a domy byly dočasně upraveny do podoby odpovídající letům protektorátu. Mapám a fotografiím odpovídalo i označení jednotlivých bloků ghetta. Poslední záběry štáb dotočil v létě 1962 v hostivařských ateliérech.

Aby Brynych co nejvíce přiblížil atmosféru prostředí a pocit strachu a beznaděje z blížícího se transportu, rozhodl se pro uměřený kvazi-dokumentární přístup bez stylistických ozvláštnění, která kritici vytýkali jeho předcházejícím filmům *Smyk* (1960) a *Každá koruna dobrá* (1961).

Cílem kameramana Jana Čuříka bylo dosáhnout autentického rázu dobových týdeníků. Při natáčení scény nezasvěcoval, herce nechával hrát bez líčení. Veristická technika snímání imituje válečné dokumenty a reportáže. Brynych se současně mohl vrátit k formátu polyfonního kolektivního dramatu spleteného z mnoha individuálních příběhů, s nímž pracoval již ve svém debutu *Žižkovská romance* (1958) i v pozdějším povídkovém snímku *Pět z milionu* (1959).

Terezínští vězni ve filmu nepředstavují jednotvárnou pasivní masu čelící nacistickému útlaku. Celistvý obraz ghetta je skládán z charakterových studií jednotlivců z řad Židů i nacistů, kteří se nakrátko vydělují z davu. Brynych se na obou stranách vyhýbá dřívějším stereotypům, patosu a démonizaci. Postavy vesměs nejsou buď kladné, nebo záporné.

Odpor ze strany Židů symbolizují například plakáty navádějící k sabotování natáčení propagandistického filmu. Židovskou samosprávu zastupují postavy Löwenbacha a Marmulstauba, kteří spoluurčují osud ostatních Židů, když musejí svým podpisem stvrdit seznam lidí určených do transportu. Nejednoznačnou figurou je také esesák

Binde, který se zamýšlí nad etikou nacistického vyhlazování a několika Židům pomůže. Hrůznost nacismu pak nevyplývá z krutých scén mučení, kterým se tvůrci taktně vyhnuli, ale z redukování člověka na číslo, z byrokratické důslednosti, s jakou jsou lidé přepočítáváni a odváženi na smrt.

Přes svou dokumentární střízlivost, zaměření na konkrétní úkony a držení se realistického základu je *Transport z ráje* současně – podobně jako pozdější *Démanty noci* (1964) od Jana Němce – existenciálním podobenstvím o člověku v mezní situaci. Dokážeme si zachovat důstojnost a zůstat věrní svým morálním principům, i když je v sázce náš život? Lze si ve stínu smrti zachovat víru v lidskost a lásku?

Paralely k uvedeným motivům přitom můžeme hledat i v jiných dobách. Viz např. motiv propagandistického překrucování skutečnosti, fikce vydávané za skutečnost, odrážející společenskou realitu padesátých let v Československu, jejímž završením byla v kinematografii Banská Bystrica.

Transport z ráje uvede kino Ponrepo v sobotu 18. března.

Transport z ráje (Československo 1962), režie: Zbyněk Brynych, scénář: Arnošt Lustig, Zbyněk Brynych, kamera: Jan Čuřík, hudba: Jiří Sternwald, hrají: Zdeněk Štěpánek, Ilja Prachař, Ladislav Pešek, Jindřich Narenta, Vlastimil Brodský, Čestmír Řanda st., Jiří Vršála, Jaroslav Raušer a další. Filmové studio Barrandov, 92 min.

Použitá literatura:

Zbyněk Brynych, *Transport z ráje*. *Kino 18*, 1963, č. 5 (28. 2.), s. 8.

Galina Kopaněvová, *Zásah do času*. *Film a doba 11*, 1965, č. 3, s. 136–139.

Jiří Pitterman, *Transport z ráje*. *Kino 18*, 1963, č. 7, s. 11.

Eva Strusková, *Film Ghetto Theresienstadt 1942*. *Iluminace 21*, 2009, č. 1, s. 5–36.

Ladislav Tunys, *Transport z ráje*. *Československý voják 11*, 1962, č. 13 (23. 6.), s. 22–23.

Jan Žalman, *Umlčený film*. Praha: Levné knihy 2008.

Poznámky:

[1] Zbyněk Brynych, Transport z ráje. *Kino 18*, 1963, č. 5 (28. 2.), s. 8.

[2] Postava generála měla představovat kompilát vlastností Hitlera, Himmlera, von Neuratha a dalších.

[3] Zbyněk Brynych, c. d., s. 8.